

**ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ КРЕДИТГА
ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ СКОРИНГ МОДЕЛИ**

Мавланов Нормўмин Нормаматович
“Молиявий таҳлил”
кафедраси профессори, и.ф.д. (DSc)

Аннотация. Мақолада ишлаб чиқилган инновацион тавсифдаги “Кредитга лаёқатлилиқ таҳлилининг скоринг модели” номли электрон дастурнинг аҳамияти ёритиб берилган. Бунда ишланманинг амалдаги миллий ва хорижий ўхшаш моделлардан фарқли жиҳатлари ва афзалликлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар. Кредитга лаёқатлилиқ, баҳолаш мезони, комплекс таҳлил, кредит рисқи, кредит рисқини пасайтириш, молиявий кўрсаткичлар, номолиявий кўрсаткичлар, скоринг модели, электрон дастур.

Аннотация. В статье освещена роль электронной программы по “Скоринговой модели анализа кредитоспособности” инновационного характера, разработанная профессорами-преподавателями и исследователями Ташкентского финансового института. Также, раскрыты отличительные стороны и преимущества действующих на практике национальных моделей и зарубежных аналогов с данной разработкой.

Ключевые слова. кредитоспособность, критерии оценки, комплексный анализ, рисқи по кредитам, снижение рисков по кредиту, финансовые показатели, нефинансовые показатели, скоринговая модель, электронная программа.

Annotation. Information has been described in the article about the significance of innovation software that titled “The scoring model of creditworthiness analysis” which worked out by teachers and investigators of Tashkent institute of finance. Advantages and differences of the development from existing national and international similar models have been showed in the article.

Key words. Creditworthiness, assess criterion, complex analyses, credit risk, decreasing credit risk, financial performances, nonfinancial performances, scoring model, software.

Мамлакатимизда миллий иқтисодиётнинг ривожланиши талабларидан келиб чиқиб бу соҳада кўплаб самарали ишлар амалга оширилди ва мазкур муносабатлар сўнгги йилларда янада тубдан такомиллаштирилмоқда. Бу борада “Банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончилигини мустаҳкамлаш, истикболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

кредитлашни янада кенгайтириш”(1) масалаларига устувор аҳамият берилмоқда. Жумладан, 2018 йил 23 мартадаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори ушбу йўналишдаги энг муҳим вазифаларни белгилаб берди. Мазкур қарорда “потенциал қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ даражасини баҳолаш ҳамда жисмоний шахсларга ва кичик тадбиркорлик субъектларига кредитлар (микроқарзлар) ажратиш муддатларини қисқартириш имконини берувчи тижорат банклари томонидан ўз скоринг моделини яратиш ...” ишларини амалга ошириш таъкидлаб ўтилган.

Халқаро тажрибалардан кўриш мумкинки банклар фаолиятида қўлланиладиган турли кредит скоринг моделлари мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқ ва кенг кўламда баҳолаш имконини берадиган замонавий усуллардан биридир. Бунинг ёрдамида энг мақбул мижоз танлаб олинади ҳамда кредит рискинни сезиларли пасайтиришга эришилади. Демак, кредитнинг қайтмаслиги билан боғлиқ йўқотишларни олди олинади. Кредитга лаёқатлилиқни аниқ, тўлиқ ва тезкор баҳолаш нафақат банклар учун кредит рискинни пасайтириш балки, корхоналар учун кредитни қайтараолмаслик рискинни қисқартиришга тайинланганлиги билан ҳам аҳамият касб этади. Таъкидлаш керакки, банклар амалиётида кредит скоринг моделидан фойдаланиш, ҳам банк учун, ҳам корхона учун кутилган самарани беради. Шунинг учун ривожланган мамлакатлар банк амалиётида энг мақбул мижозларни аниқлашда кредит скоринг модели муҳим восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Америка Қўшма Штатлари ва Европа мамлакатлари банк тизимида SAS Credit Scoring, EGAR Scoring, Transact SM (Experian-Scorex), K4Loans (KXEN), Clementine (SPSS), "Business Neuro-Systems", Basegroup Labs, Diasoft, Clementine (SPSS) ҳамда "Business Neuro-Systems" (Россия), Basegroup Labs, Diasoft (Украина), FICO(Fair Isaac Corporation) ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган скоринг модели бўйича турли дастурлардан кенг кўламда фойдаланилмоқда.

Қайд этиб ўтиш керакки, амалдаги скоринг моделлари мижоз тўғрисидаги киритилган маълумотни фақат қайта ишлаш билан чекланмай, балки келажақдаги хатти-ҳаракатларини олдиндан баҳолаш имкониятига ҳам эга.

Америка Қўшма Штатларида FICO(Fair Isaac Corporation) ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган скоринг баллари машҳур бўлиб, у мижозни 300 баллдан 850 баллгача бўлган интервалда баҳолайди¹. Бунда иккита асосий муҳим жиҳат мавжуд:

- FICO скоринг баллари бешта омил асосида ҳисоблаб чиқарилади;
- мижознинг кредитга лаёқатлилиги тўплаган баллар шкаласи асосида баҳоланади.

¹Ш.З.Абдуллаева. Кредит ва кредитлаш амалиёти: Монография. –Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2017.-368 б.

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

FICO кредит скоринг усулидаги асосий бешта омил ва уларнинг ҳар бирининг салмоғи қуйидагилардан иборат²:

- тўловлар тарихи – 35%;
- жорий мажбуриятлар – 30%;
- кредит тарихи ёши(муддати) – 15%;
- қарз маблағларидан фойдаланиш хилма-хиллиги – 10%;
- банкда мавжуд ҳисоб варақлар ва кредит турлари – 10%.

Республикамиз тижорат банкларида корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги таҳлили ва уни баҳолашда турли хил усуллардан фойдаланиб келинмоқда. Таъкидлаш керакки, банклар амалиётида корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва баҳолашда уч турдаги: қоплаш, ликвидлилиқ ва мухторлик коэффицентларидан фойдаланилмоқда. Ушбу коэффицентлар асосида корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги учта синфга ажратиш асосида баҳоланмоқда.

2-жадвал

Банклар томонидан қўлланилаётган кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш мезонлари³

Кўрсаткичлар	I синф	II синф	III синф
1. Қоплаш коэф.(Қк)	$Қк > 2$	$2 > Қк > 1$	$1 > Қк$
2. Ликвидлилиқ коэф. (Лк)	$Лк > 1,5$	$1,5 > Лк > 1$	$1 > Лк$
3. Мухторлик коэф. (Мк)	$Мк > 60\%$	$60\% > Мк > 30\%$	$30\% > Мк$

Ушбу тартибдаги кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш мезонларида қуйидаги бартараф этиладиган камчиликлар ҳамда такомиллаштирилиши талаб этиладиган умумий жиҳатлар мавжуд:

- коэффицентларни ҳисоблаш усулидаги камчиликлар;
- ушбу коэффицентлар асосида корхонанинг молиявий аҳволини тўлиқ баҳолаш имкони йўқлиги;
- халқаро тажрибалар эътиборга олинмаганлиги.

Шу каби ҳолатлар корхоналарни кредитга лаёқатлилигини тўлиқ баҳолаш имконини бермаяпти.

Шунингдек, республикамиз тижорат банкларида қўлланилаётган скоринг таҳлил тизими ҳам корхоналарни кредитга лаёқатлилигини тўлиқ баҳолаб бера олмайди.

Республикамиз банк соҳасидаги кредит муносабатларида амалга оширилаётган корхонани кредитга лаёқатлилигини баҳолашни давр талаблари асосида такомиллаштириш учун юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади. Бундан мақсад кредит олувчи корхонанинг кредитга лаёқатлилиқни баҳолашни тўлиқ,

²<https://chicagorealty.jimdo.com/2017/06/.../кредитная-история-fico-score-credit-score>.

³Алимарданов И.М. Кичик бизнес субъектларининг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш амалиётини такомиллаштириш. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. №2, апрель, 2017 йил.

BARQAROR IQTISODIY O‘SISH ORQALI AHOLI TURMUSH FAROVONLIGINI OSHIRISH MASALALARI

аниқ ва тезкор ўрганишдир. Бу билан кредитга лаёқатли бўлган энг муносиб корхоналарни танлаб олиш имконияти яратилади. Натижада эса кредит риси сезиларли камайишга эришилади.

Бу борадаги ишларни самарали амалга ошириш йўлида Тошкент молия институти “Таълим, фан ва ишлаб чиқариш инновацион ҳамкорлик маркази”да профессор-ўқитувчилар ҳамда тадқиқотчилар томонидан “Кредитга лаёқатлилиқ таҳлилининг скоринг модели” номли такомиллаштирилган электрон дастур яратилди ҳамда унга Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги томонидан гувоҳнома олинди (№DGU 05087. 05.03.2018 й.).

Миллий иқтисодиётимиздаги ўзгаришларни ҳамда хорижий тажрибаларни мужассамлаштирган ҳолда ишлаб чиқилган корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш ва баҳолаш имконини берувчи мазкур электрон дастур республикаимиз тижорат банклари фаолиятида фойдаланишга мўлжалланган. Мазкур дастур корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини кенг кўламда ҳамда аниқ таҳлил қилади, уни ишончли ва тезкор баҳолай олади.

Дастурда корхонанинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш учун ўндан ортиқ мезонлардан фойдаланилган, шунингдек у бир вақтнинг ўзида ўзбек, рус ва инглиз тилларида ишлайди. Маълумотлар ушбу кўрсатилган уч (ўзбек рус, инглиз) тилларидан ҳохлаган бирида юкланса айни пайтда натижалар фойдаланувчининг эҳтиёжига кўра ўзбек, рус, инглиз тилларида олиниши мумкин. Олинган натижалар аниқлиги ва ишончлилиги билан бошқа дастурлардан афзал аҳамиятга эга. Мутахасислар учун дастур билан ишлаш мураккаб тавсиф касб этмайди.

Кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш мезон(критерий)лари кўпайтирилди ва уларнинг ҳисоблаш усуллари такомиллаштирилди, яъни аниқлиқни таъминлаш даражаси оширилди.

Амалдаги баҳолашдан фарқли равишда кредитга лаёқатлилиқ ҳолати бешта синф асосида амалга оширилади. Бу билан кредитга лаёқатли корхоналарни танлаш имконияти кўпаяди.

“Кредитга лаёқатлилиқ таҳлилининг скоринг модели”ни бошқа усулларга нисбатан яна бир афзал жиҳати унда маълумотлар автоматлаштирилган тизимда қайта ишланишидир. Бунда:

- инсон омили таъсири камаяди;
- жорий харажатлар қисқаришига олиб келади;
- операцион рискни камайтиришга имкон беради;
- кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш қисқа вақтда амалга оширилади;
- мижоз учун ўзи тақдим этган маълумотлар асосида кредитга лаёқатлилиқни баҳоланиши банкга нисбатан ишончини ортишига олиб келади.

Дастур учун маълумотлар манбаи бўлиб корхонанинг Бухгалтерия баланси (1-сонли шакл) ва Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-сонли шакл) кўрсаткичлари ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Mamatqulov A.X. (2023). Paxtani qayta ishlash korxonalarida xarajatlarini boshqarish va hisobga olish usullari. *Moliya ilmiy jurnali*, 3-son.
2. Mamatqulov A.X.(2023). Paxtani qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari bo‘yicha tannarxni hisoblash usullarini takomillashtirish https://gospodarkainnowacje.pl/index.php/issue_view_32/articleview1910
3. Raximov M. Y. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. O‘quv qo‘llanma / O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Toshkent Moliya instituti. -T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2013.392 b.
4. Choriev I.X. Auditorlik faoliyatida tahliliy amallarni takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent:, «Iqtisod-moliya»nashriyoti, 2021, - 21-26 b.
5. Raximov M.Y. Moliyaviy tahlil-2 (o‘quv qo‘llanma) T.:TMI. 2003 y. 166 b.
6. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. (2024). Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlarini. *YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT*, 4 (2024), 754–759
7. Чориев И.Х. (2023). Молиявий ҳисоботлардаги хатоликларни аниқлашда таҳлилий амаллардан фойдаланишнинг услубий жиҳатлари. *Scientific Journal of “International Finance & Accounting*, Issue 1, February 2023.
8. Қличев, Б. (2022). КРІ ТИЗИМИ АСОСИДА МОДДИЙ РАЎБАТЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ. *Архив научных исследований*, 2(1). ИЗВЛЕЧЕНО ОТ <https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1343>
9. Klichev Bakhtiyar Pardayevich. (2024). Problematic Aspects of Organizing Cvp-Analysis in the Enterprises of Uzbekistan // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 5(5), 241–248. Retrieved from <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/4906>
10. Чориев И.Х. (2023). Молиявий инвестициялар ҳисобини такомиллаштириш. *Scientific Journal of “International Finance & Accounting*, Issue 2, April 2023.
11. U.K.Yakubov, G.S.Maxmudova. (2022). Biznes tahlil: Operatsion tahlil-1,2. (Darslik). –T.: “Nihol print”, 205 b.
12. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. (2024). Korxonalarda operatsion faoliyat samaradorligini tahlil qilish masalalari. *World Scientific Research Journal*, 26(3), 86–94. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/3251>
13. Косимович, Я. У. (2024). Ташқи савдо фаолиятида мақбул ечимни топиш масалаларини таҳлили. *World scientific research journal*, 26(2), 199-205.
14. Tulaev, M. (2024). Moliyaviy hisobot konsepsiyalari. *Nordic_Press*, 2(0002).

15. Абдуллаев, А. Б. (2019). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И АНАЛИЗА НАЛОГОВ. In *БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ: ДОСТИЖЕНИЯ И НАУЧНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ XXI ВЕКА* (pp. 10-17).
16. Kasimovich, Y. U. (2021). Developing A Model On The Basis Of A System Of Indicators Determining The Efficiency Of Foreign Trade Activities. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(7).
17. ҚЛИЧЕВ, . Б. П. (2022). ИШБИЛАРМОНЛИК ФАОЛЛИГИ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ. *Архив научных исследований*, 2(1). извлечено от <https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/373>
18. Кличев, Б. (2023). Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми таҳлилини такомиллаштириш масалалари. *Направления развития благоприятной бизнес-среды в условиях цифровизации экономики*, 1(01), 170–173. <https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp170-173>
19. [Tulaev, M. \(2024\). T BUXGALTERIYA HISOBINING SCHYOTLARI VA ULARNING MOHIYATI. Nordic Press, 2\(0002\).](#)
20. Qlichev, B. (2024). *Korxonalar faoliyatini rivojlantirishda operatsion faoliyat tahlilining zarurligi. Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, Konferensiya to'plami. Termiz, O'zbekiston. 15-iyun 2024-yil.* <https://doi.org/10.5281/zenodo.11909171>
21. Қличев Бахтиёр Пардаевич, (2023). Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми таҳлилини такомиллаштириш масалалари. *Issues of improving the analysis of the volume of production at enterprises. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 13(7), 42–49. Retrieved from <http://www.newjournal.org/index.php/01/article/view/2782>
22. Klichev, B.P., Choriev, I. X. (2021). The Issues Of Business Activity Organization In Uzbekistan. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI)*.Volume 12, Issue 7, July 2021: 4587-4593.- [URL:https://www.tojq.net/index.php/journal/article/view/4494](https://www.tojq.net/index.php/journal/article/view/4494)
23. Mamatqulov A.X. (2024). Qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish hisobi va tahlilini takomillashtirish. *Jahon ilmiy tadqiqot jurnali*, 26(3), 132–140. <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/3256>